

УДК 811.161.3'374'0 + 811.16'374

I. U. GALUZA

СЛОЎНІК ЖЫВОЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў 20-я ГАДЫ ХХ ст.: КАНЦЭПЦЫЯ ЎКЛАДАННЯ І КРЫНІЦЫ ЛЕКСІЧНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь
irenka.galouzo@gmail.com*

Данное сообщение посвящено проблеме составления словаря живого белорусского языка в 20-е годы ХХ в. в сравнении с наиболее значимыми российскими, польскими, чешскими, сербскими и украинскими словарями. Особое внимание в сообщении обращено на концепцию создания академического словаря, в котором народная основа не была отделена от литературной, на территориальные (2-я половина XIX – начало ХХ вв.) и хронологические границы сбора лингвистических материалов (вся этнографическая Беларусь), а также на особенности организации лексикографической работы: издание «Инструкции», опора на работу непрофессиональных лексикографов, издание областных словарей и т. д. Подробно рассмотрены источники словарных материалов – народные, литературные и технические.

Ключевые слова: лексикология, лексикография, диалектография, словари, словарь живого языка, областные словари, инструкция, картотека, терминологическая лексика.

I. U. HALUZA

DICTIONARY OF THE LIVING BELARUSIAN LANGUAGE IN THE 20s OF XX CENTURY: THE CONCEPT OF COMPILING A DICTIONARY AND LEXICAL MATERIAL SOURCES

*Center for the Belarusian Culture, Language and Literature Researches of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Belarus
irenka.galouzo@gmail.com*

This article is devoted to compiling a dictionary of the living Belarusian language in the 20s of the twentieth century in comparison with the most important Russian, Polish, Czech, Serbian and Ukrainian dictionaries. Special attention is drawn to the concept of compiling an academic dictionary, in which people's fundamentals have not been separated from the literary, to the territorial (2nd half of XIX – early XX centuries) and to the chronological boundaries of collecting linguistic materials (all ethnographic Belarus), as well as to the features of the organization of lexicographical work: the publication «Instructions», the support on the work of non-professional lexicographers, the edition of regional dictionaries and so on. The sources of vocabulary materials – folk, literary and technical are discussed in detail.

Keywords: lexicology, lexicography, dialektography, dictionaries, dictionary of the living language, instruction, card index, terminological vocabulary.

Уводзіны. У 20-я гады ХХ ст. перад беларускім народам паўстала неабходнасць за кароткі час сцвердзіць сябе як самастойную нацыю, у якой грамадскае, палітычнае, навуковае і культурнае жыццё можа паўнаважна функцыянаваць на роднай мове. Галоўная задача была пастаўлена перад айчыннымі моваведамі, якім за вельмі абмежаваны час трэба было стварыць *акадэмічны слоўнік беларускай мовы*, г. зн. распрацаваць тэарэтыка-метадалагічныя асновы яго ўкладання, сабраць і аформіць корпус адзінак для рээстравай часткі, даць практычны вынік для карыстання насельніцтвам. На жаль, ні праект укладання слоўніка, складзены ў 1929 г. М. Байковым [1, с. 67], ні разгледжаны ў 1930 г. першы аркуш будучага слоўніка на літару А [1, с. 67], ні сабраныя больш за 700 тысяч слоў жывой беларускай мовы [1, с. 65–66] не захаваліся. Пра тэарэтычныя і метадалагічныя напрацоўкі беларускіх лінгвістаў можна меркаваць, аналізуючы «Інструкцыю для збірання народнага слоўнікава-тэрміналагічнага матэрыялу ў беларускай

мове¹» [2], даклад С. Некрашэвіча «Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы» [3], інструкцыю М. Каспяровіча «Як сабраць і ўкласці слоўнік мовы свайго раёну» [4], рэцэнзію на Праект укладання слоўніка Я. Карскага [5], парады і заўвагі па збіранні матэрыялаў М. Байкова [6–9], заўвагі Я. Лёсіка адносна асобных катэгорый слоў [10], а таксама прапановы мовазнаўцаў адносна складзеных тэрміналогій па розных галінах навукі [11; 12] і інш.

Перадумовы стварэння. Асабліваці тагачасных устаноў айчынных моваведаў па зборы і выбарцы слоўнікавага матэрыялу, па прынцыпах яго апрацоўкі былі прадиктаваны ўзроўнем развіцця лексікалогіі, лексікаграфіі і ўвогуле беларускага мовазнаўства на пачатку 1920-х гадоў. Кола гэтых праблем складала:

1) *адсутнасць значнай колькасці падрыхтаваных спецыялістаў*, сярод якіх можна было размеркаваць разнастайныя заданні па ўкладанні слоўніка: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт пачаў рыхтаваць маладыя кадры толькі з 1921 г., а першапачатковы склад Навукова-Тэрміналагічнай камісіі быў роўны 14 навукоўцам [13, с. 135];

2) *нераспрацаванасць уласнай лексікаграфічнай традыцыі*, г. зн. *адсутнасць слоўнікаў пэўнага тыпу з выкарыстаннем беларускай мовы як метамовы пры раскрыцці значэння лексем*: на момант дзейнасці Камісіі па ўкладанні слоўніка жывой беларускай мовы (з 1925 г.) тлумачальны тып слоўніка быў прадстаўлены слоўнікамі І. Насовіча, Я. Ціхінскага, М. Федароўскага, перакладны тып – слоўнікамі М. Байкова і С. Некрашэвіча, М. Гарэцкага, С. Мядзведскага і інш., са слоўнікаў спецыяльнай лексікі былі шэсць надрукаваных і некалькі падрыхтаваных да друку выпускаў «Беларускай навуковай тэрміналогіі»;

3) *адсутнасць поўнага лексічнага корпуса беларускай мовы*: усе тагачасныя слоўнікі, «нават разам узятая, яшчэ далёка ня могуць выявіць усяго лексічнага й фразэалягічнага багацця беларускай мовы²» [3, с. 164];

4) *нязначная колькасць высакаякаснай перакладной літаратуры, мастацкіх твораў, перыядычных выданняў, спецыяльнай навуковай літаратуры на беларускай мове*, што разам паўплывала на *несфарміраванасць тэрміналагічнага апарату і корпуса абстрактнай лексікі беларускай мовы*.

Для пераадолення згаданых цяжкасцей былі прапанаваны грунтоўна распрацаваныя тэарэтыка-метадалагічныя прынцыпы, што акрэслівалі канцэпцыю ўкладання слоўніка і крыніцы выбаркі лексічнага матэрыялу.

Канцэпцыя ўкладання слоўніка жывой беларускай мовы. Пры стварэнні слоўніка нацыянальнай мовы самым важным і галоўным пытаннем, ад якога залежыць уся далейшая праца, з'яўляецца *пытанне канцэпцыі ўкладання слоўніка*. Як заўважае руская даследчыца А. Істрына, для акадэмічнага слоўніка ёсць два шляхі: першы з іх – «прызнаць крыніцай Слоўніка пісьмовую мову», другі – «прызнаць мову пісьменнікаў толькі падмогай пры вызначэнні значэнняў слоў і іх ужывання; а крыніцай слоўніка зрабіць жывую ... мову» [14, с. 413]. У нацыянальным мовазнаўстве ў перыяд яго станаўлення адзінства поглядаў на выбар крыніцы моўнага забеспячэння адсутнічала. Я. Карскі прапаноўваў ісці першым шляхам, практычна ўвасобленым С. Ліндэ і Й. Юнгманам, і пачаць складаць гістарычны слоўнік і слоўнік жывой беларускай мовы. Але ідэя па ўгрунтаванні слоўніка на лексіцы гістарычных помнікаў і, адпаведна, выкарыстанне асноўных сіл абмежаванай колькасці навукоўцаў на перагляд старажытных помнікаў літаратуры ў той час, калі беларуская мова была пільна запатрабавана ў жывым працэсе навучання, для складання афіцыйных дакументаў, друкавання перыёдыкі і твораў мастацкага і навуковага жанру, была непрымальнай для айчынных моваведаў.

Беларускія мовазнаўцы абралі другі, еўрапейскі, шлях – па стварэнні слоўніка жывой беларускай мовы, у якім народная аснова не будзе адзелена ад літаратурнай. Практычна гэта азначала, што перавага аддавалася збіранню, апрацоўцы і аналізу матэрыялаў народных гаворак і складанню рэстравай часткі на аснове атрыманых матэрыялаў. Як зазначае Я. Лёсік, «жыццё і сьвежасць літаратурнае мовы можна захаваць толькі ў тым выпадку, калі нязьменна трымацца народных крыніц, народных формаў мовы» [10, с. 194]. Да таго ж сабраныя ў народнай мове словы маглі як паспрыць удасканаленню тэрміналагічных сістэм, так і паскорыць працэс

¹ Назвы захоўваюць запіс арыгінала.

² Спасылкі захоўваюць запіс арыгінала.

засвойвання беларускай мовы тымі, хто яе не ведае ці ведае ў недастатковай меры, бо спрадвечна беларускія словы часцей за ўсё пры называнні пэўнай рэчы маюць унутраную матывацыю.

Такім чынам, на пачатку разгортвання лексікаграфічнай працы беларускімі філолагамі быў адхілены шматвяковы вопыт польскіх і рускіх акадэмічных мовазнаўцаў. Апошнія, як вядома, да сярэдзіны XIX ст. выкарыстоўвалі рэестравую частку найбольш аўтарытэтных французскіх ці нямецкіх выданняў і давалі да іх (або стваралі) уласнамоўныя адпаведнікі. У наступным усе далейшыя слоўнікі будаваліся на аснове раней створаных, напрыклад, Слоўнік пад рэд. Я. Грота – на лексічным складзе Слоўніка 1847 г., які быў, у сваю чаргу, сфарміраваны з алфавітнага слоўніка 1822 г. і Слоўніка П. Сокалава. Абласныя словы ўключаліся ў рэестр акадэмічных рускіх слоўнікаў толькі тады, калі папаўнялі недахоп у літаратурнай мове (Слоўнік 1847 г.), ці мелі шырокае распаўсюджанне або сустракаліся ў пісьменніку ці выражалі паняцце, для якога не было слоўнага выражэння ў літаратурнай мове (Слоўнік пад рэд. Я. Грота). Відавочна, была адхілена і канцэпцыя У. Леніна, які хацеў стварыць у 1921–1923 гг. так званы «Народны слоўнік» па ўзоры «Малога Ляруса» або «Энцыклапедычнага слоўніка» Ф. Паўленкава [15, с. 19], г. зн. агульнадаступны энцыклапедычны слоўнік-даведнік, з вялікай колькасцю ілюстрацый, з мэтай разгортвання працы па самаадукацыі новага чытача, які толькі нядаўна засвоіў граматы.

Разам з тым беларусаведамі быў улічаны вопыт складання лексікона «Сербскага слоўніка» В. Караджыча і «Слоўніка жывой велікарускай мовы» У. Даля – выданняў, што абапіраліся, у першую чаргу, на гаворкі. Як падкрэсліваў У. Даль, «жывая народная мова, якая захавала ў жыццёвай свежасці дух, што надае мове трываласць, моц, яснасць, цэласнасць і прыгажосць, павінна паслужыць крыніцай і скарбніцай, для развіцця адукаванай рускай мовы, замест сучаснай мовы нашай, скажонкі» [16, с. XXII].

Тэрыторыя ахопу і храналагічныя межы збірання лінгвістычных матэрыялаў. Згодна з канцэпцыяй укладання слоўніка на аснове жывой беларускай мовы айчынныя лінгвісты ўдакладнілі храналагічныя межы – другая палова XIX і пачатак XX ст., або «слоўнае багацце беларускае літаратурнае мовы, пачынаючы ад поэмы «Энэіда» [1, с. 63]. Такое абмежаванне зыходзіла з сутнасці канцэпцыі слоўніка: 1) ён адлюстроўвае жывую беларускую мову, г. зн. «тыя словы і звароты, якія зараз жывуць у народнай або ў літаратурнай мове» [3, с. 170], 2) стан мовы падчас ранейшых перыядаў яе існавання павінен быць адлюстраваны ў гістарычным слоўніку, выданне якога з’яўляецца «бліжэйшай задачай беларускай навукі» [3, с. 171].

Названыя прынцыпы сведчаць пра тое, што беларускія лінгвісты не пайшлі па шляху запазычання ідэй укладання найбуйнейшых і найбольш вядомых на той час слоўнікаў, якія складаліся пад кіраўніцтвам А. Шахматава, А. Вастокава, С. Ліндэ, Я. Карловіча і давалі шырокую панараму гістарычнага развіцця мовы, у рознай ступені адлюстроўваючы дыялектную лексіку. Напрыклад, «Слоўнік» С. Ліндэ ахоплівае лексіку з XVI ст., для «Віленскага» і «Варшаўскага» слоўнікаў, што амаль цалкам уключаюць рэестр слоўніка С. Ліндэ, дадаткова рабілася выбарка з тэкстаў сярэднявечных, не разгледжаных С. Ліндэ [17, с. 77]. Ян Карловіч для слоўніка гаворак, першы том якога выйшаў у 1900 г., рабіў выпісы з друкаваных і рукапісных выданняў да 1896 г.: «слоўнік храналагічна ахоплівае галоўным чынам XIX стагоддзе (перадусім яго другую палову), хоць зрэдку занатоўвае таксама слоўнікавы склад даўнейшых стагоддзяў, нават сярэднявечныя» [18, с. 96].

Тэрытарыяльныя межы адлюстравання слоўнікавага матэрыялу супадалі з межамі этнаграфічнай Беларусі, вызначанымі на карце Я. Карскага [3, с. 170]. Адзначалася, што пры збіранні матэрыялаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі могуць паўстаць перашкоды, але ж «слоўнік мовы ўсяго народу гэта не такая кніга, што пішацца кожны год», і «каб ён быў агульны для ўсяго народу, павінен адбіць і ўсе яго гутаркі» [3, с. 170]. Падкрэслім, што як «Віленскі», так і «Варшаўскі» слоўнікі ўключаюць шмат крэсовай лексікі [17, с. 73], у слоўніку Я. Карловіча «дамінуе... крэсовая лексіка, што паходзіць з абшару этнічна няпольскага» [18, с. 95–96]. Значыць, беларускія даследчыкі, як і польскія, не прытрымліваліся дзяржаўных меж пры разглядзе моўных з’яў. Аднак беларусазнаўцы планавалі паслядоўнае і мэтанакіраванае ўключэнне лексікі з указаных земляў, у адрозненне ад несістэмнага ўключэння польскімі калегамі на падставе асобных, выдадзеных раней слоўнікаў.

Асаблівасці арганізацыі лексікаграфічнай працы. Такая грандыёзная задума патрабавала для свайго вырашэння вялікай колькасці абазнаных у слоўнікавай справе навукоўцаў. Як заўважыў М. Байкоў, «да пачатку збору слоў з народнай мовы, было ясна, што габінэтным шляхам, без дапамогі шырокіх колаў грамадзянства, зарганізаваных у краязнаўчыя гурткі і таварыствы, развязаць гэтае пытаньне немагчыма» [8, с. 47]. Улічваючы рост асветы і адукацыі, імкненне кожнага грамадзяніна паўдзельнічаць у культурным будаўніцтве краіны, беларускія мовазнаўцы вырашылі задзейнічаць у справе стварэння слоўніка нацыянальнай мовы «ўсе здольныя актыўныя сілы беларускага грамадзянства» [3, с. 186].

У першую чаргу навукоўцы звярнуліся да мясцовай інтэлігенцыі, студэнтаў і настаўнікаў, бо яны добра валодаюць мовай свайго раёна ці вёскі, ведаюць мясцовых жыхароў і маюць дастатковы адукацыйны ўзровень для такой працы. Да таго ж дзейнічала сістэма аплаты за кожнае картка-слова, што «пабуджала настаўнікаў, вучняў, краязнаўцаў запісваць словы свае мясцовасці і дасылаць іх у ІБК» [1, с. 65].

Асобная група спецыялістаў у гэты ж час стварала картатэку слоў з твораў беларускіх пісьменнікаў, зборнікаў фальклорных матэрыялаў і слоўнікаў. Для гэтага была выдадзена «Інструкцыя да запісу слоў на карткі з літаратурных твораў». Каардынацыяй працы спецыялістаў і аматараў на месцах займалася Слоўнікавая камісія, члены якой добра ведалі народную і літаратурную мову.

На пачатак 1926 г. колькасць апрацаваных картка-слоў з літаратурнай мовы складала 40 тысяч адзінак, а з народнай мовы – каля 75 тысяч [1, с. 64–65]. Падчас Першага ўсебеларускага з'езду ў лістападзе 1926 г. паведамлялася, што «Камісія ... за год свае дзейнасці пасьпела сабраць з народнае мовы і выпісаць з літаратурных крыніц 300 тысяч карткаў слоў» [1, с. 65].

У 1927 г., калі паступіла больш за 130 тыс. слоў з розных месцаў Беларусі (з якіх многія паўтараліся, а многія былі запісаны неадпаведным чынам), Слоўнікавая камісія абмежавала задачу карэспандэнтаў запісам лексем, не зарэгістраваных «Беларуска-расійскім слоўнікам» М. Байкова і С. Некрашэвіча, і ў 1927–1928 гг. быў арганізаваны збор дадаткаў да гэтага слоўніка. У выніку за год было даслана больш за 1500 новых лексем [8, с. 55] і каля «20000 выпраўленьняў да паасобных слоў з боку іх вымовы, націску, роду і інш.» [8, с. 56]. У параўнанні з мінулым годам такі прыток матэрыялаў быў незадавальняючым, слоўніковыя матэрыялы ад непрафесійных збіральнікаў у канцы 1927 г. амаль не прыходзілі.

Тады Камісія для актывізацыі зацікаўленасці гэтай справай выпрацавала інструкцыю для збірання слоў з мовы свайго раёна і ўкладання такіх слоўнікаў [1]. З серыі задуманых краёвых слоўнікаў як непасрэдных складнікаў слоўніка жывой беларускай мовы надрукаваны былі толькі два – «Віцебскі краёвы слоўнік» М. Каспяровіча (1927) і «Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны» М. Шатэрніка (1929). Слоўнікі Мазыршчыны і Калініншчыны былі амаль да канца апрацаваны Камісіяй: у лістападзе 1928 г. слоўнік Мазыршчыны паступіў для рэдакцыі ў Слоўнікавую Камісію, а слоўнік Калініншчыны толькі часткова быў падрыхтаваны на канец 1928 г. У працолах Камісіі адзначаецца, што пачалі ўкладацца слоўнікі Аршаншчыны, Магілёўшчыны, Міншчыны і Смаленшчыны, але справа не была даведзена да канца.

Напрыканцы 1927 г. Камісіяй было сістэматызавана больш за 400 тысяч картка-слоў «з разгаворнае і літаратурнае мовы» [1, с. 66], а да 15.06.1928 г. было апрацавана яшчэ 305381 картка-слоў [1, с. 67]. Такім чынам, за тры гады напружанай лексікаграфічнай працы прафесіяналаў і аматараў было падрыхтавана больш за 700 тысяч лексічных адзінак для ўкладання акадэмічнага слоўніка жывой беларускай мовы.

Метадычнае забеспячэнне лексікаграфічнай працы. Інструкцыя. Для прыцягнення ўсіх зацікаўленых асоб да стварэння слоўніка нацыянальнай мовы было вырашана надрукаваць на старонках часопіса «Наш край» у 1925 г. «Інструкцыю па ўкладанні слоўніка жывой беларускай мовы» С. Некрашэвіча, якая колькасцю каля 9 тыс. асобнікаў была разаслана па Беларусі ў краязнаўчыя арганізацыі.

Гэта Інструкцыя вырашала вельмі шмат задач, галоўныя з іх – інфармацыйныя і метадычныя, у прыватнасці: 1) грамадству паведамлялася пра галоўнае заданне, пастаўленае перад Слоўнікавай камісіяй і кожным жыхаром Беларусі, – стварэнне акадэмічнага слоўніка жывой беларускай

мовы, 2) асвятляліся асноўныя пытанні адносна складу слоўніка, яго крыніц, будовы слоўнікавага артыкула, арганізацыі працы і г. д., каб у будучым паспяхова перайсці да вырашэння дробных пытанняў, 3) выклікалася палеміка і раскрыццё дыскусій у друку адносна спрэчных пытанняў па ўключэнні ў слоўнік запазычаных слоў, наватвораў і пад. Інакш кажучы, Інструкцыя з'яўлялася зборам метадычных парад па фіксацыі і адборы лексікі з розных куткоў Беларусі.

Адзначым, што спосаб збірання матэрыялаў пры дапамозе праграм быў адхілены С. Некрашэвічам па дзвюх прычынах: 1) увага ў праграме пераважна намінацыўным субстантыўным сродкам мовы – назоўнікам («звычайна даюцца толькі назвы прадметаў і не адмячаецца якасць, дзеянне і да т. п.» [3, с. 174]); 2) пытанні праграмы не могуць ахапіць разнастайнай дзейнасці чалавека, таму часта адказы на пытанні праграмы ўяўляюць сабой «мала цікавы або часта і ня зусім зразумелы матэрыял» [3, с. 174]. «Інструкцыя» раіла выкарыстоўваць метады суцэльнага запісу лексем, г. зн. шляхам ужывання асноўнага, або загаловачнага, слова ў сінтаксічных канструкцыях і сказах.

«Інструкцыя» была надрукавана ў часопісе «Наш край», які з'яўляўся галоўным друкаваным органам Цэнтральнага бюро краязнаўства, а значыць, усіх краязнаўчых арганізацый, таму менавіта праз яго даводзіліся канкрэтныя задачы да краязнаўчых таварыстваў і гурткоў і ажыццяўляўся кантроль выкананай працы па ўсіх раёнах этнаграфічнай Беларусі. Так, увесь час на старонках часопіса асвятляліся вынікі працы па колькасці сабраных лексічных матэрыялаў па кожным раёне: напрыклад, паведамлялася, што «на мясцох за 1926 г. у Камісіі маецца ў агульных лічбінах 70000 картак-слоў», «а яшчэ да 50000 картак-слоў... сабрана мясцовамі краязнаўчымі арганізацыямі для ўкладання краёвых слоўнікаў», найбольш даследаванымі раёнамі на той час былі Койданаўскі, Старобінскі і Краснапольскі [9, с. 38]; у 1925–1928 гг. «агульны лік асоб, якія запісвалі на мясцох народныя словы, даходзіць да 2500 чалавек» [8, с. 52], «з усіх 118000 картак-слоў, сабраных на мясцох, можа выйсці больш 10000 незарэгістраваных яшчэ беларускіх слоў» [8, с. 55] і інш.

Акрамя «Інструкцыі» С. Некрашэвіча, у часопісе «Наш край» былі надрукаваны і іншыя інструкцыі, што рэгулявалі працу краязнаўчых арганізацый і аматараў па збіранні слоўнікавых матэрыялаў, а менавіта: «Ад Камісіі для ўкладання слоўніка жывой беларускай мовы» [7], «Аб збіранні народнага слоўнікавага матэрыялу ў беларускай мове ў 1927 г.» [6] і інш.

Такім чынам, у 1920-я гады, ва ўмовах абмежаванай колькасці філолагаў-прафесіяналаў, складанне нацыянальнага слоўніка беларускай мовы ажыццяўлялася сіламі адукаванай часткі насельніцтва ўсёй рэспублікі, праз апублікаванне інструкцый і метадалагічных парад у часопісе «Наш край». Варта адзначыць, што такі калектыўны падыход да падрыхтоўкі лексікона мовы нацыі – з апорай на мясцовую інтэлігенцыю, добраахвотнікаў з розным адукацыйным узроўнем – з боку беларускіх вучоных быў наватарскім: слоўнікі рускай, польскай, сербскай, чэшскай, украінскай моў складаліся намаганнямі вельмі абмежаванай колькасці спецыялістаў.

Падобны да «Інструкцыі» «Зварот да аматараў роднай мовы» Станіслава Мікуцкага быў надрукаваны ў Польшчы ў 1860 г. У ім аўтар пасля выказвання гонару і радасці з нагоды з'яўлення другога выдання слоўніка Ліндэ выступіў са зваротам пра запіс слоўнікавага складу народнай мовы. Практычным вынікам адозвы было з'яўленне ў тым жа годзе двух невялікіх слоўнікаў на старонках часопіса «Варшаўская бібліятэка» – А. Вагі (169 слоўнікавых артыкулаў), Й. Блізінскага і М. Альбінскага (361).

Крыніцы слоўнікавых матэрыялаў. Пры складанні акадэмічнага слоўніка нацыянальнай мовы перавага аддавалася найперш матэрыялам, сабраным у палявых умовах. Разам з тым вялася праца і па выпісцы матэрыялаў з пісьмовых крыніц. Матэрыялы пісьмовых крыніц выразна падзяляліся на тры групы: «крыніцы па народнай мове, па літаратурнай мове і па тэхнічнай мове – тэрміналогія ў шырокім сэнсе гэтага слова» [3, с. 171].

Крыніцы народнай мовы. Друкаваных крыніц па народнай мове на той час было вельмі мала: С. Некрашэвіч у якасці асноўных публікацый называе запісы А. Сержпутоўскага, Раманава (пазнейшыя па часе), Федароўскага, Кліха і інш. Большасць крыніц былі «мала прыгоднымі», бо ў іх «часта калечылася ня толькі беларуская фонэтыка, морфалёгія, але й сінтакс, а ў некаторых выпадках нават і беларускае слова замянялася адпаведным літаратурным рускім» [3, с. 173]: гэта

запісы рускіх этнографіаў XIX ст., «Беларускія матэрыялы», архівы «Рускага Геаграфічнага таварыства», зборы А. Шлюбскага па Віцебскай губерніі [3, с. 173–174]. Да іх раілася ставіцца крытычна і рабіць з іх выбарачную выпіску, што зусім невыпадкова: фалькларысты і пісьменнікі таго часу выкарыстоўвалі або «гражданку», прытрымліваючыся этымалагічных ці паўэтымалагічных напісанняў, або польскую графіку, якая не магла адлюстраваць фанетычныя рысы беларускай мовы.

Значыць, быў улічаны вопыт складання лексікона «Слоўніка польскіх гаворак» Я. Карловіча, які грунтуецца на разнастайных крыніцах па народнай мове, а менавіта: а) на выданнях XIX ст. і ранейшых рознай тэматыкі і рознага характару, перадусім этнаграфічных, дыялекталагічных і фалькларыстычных, б) 24 рукапісных дыялектных слоўніках вузкамясцовага ці рэгіянальнага характару, в) 22 друкаваных слоўніках, «не лічачы слоўнічкаў, далучаных да апісанняў гаворак ці прац іншага тыпу» [18, с. 95].

Крыніцы літаратурнай мовы. У пратаколах Камісіі пазначаецца, што на першым месцы стаіць «занясенне на карткі слоў з літаратурнае мовы, а затым збіранне слоў з народных гутарак» [1, с. 64]. Выпіс беларускіх моўных багаццяў з літаратурнай мовы планавалася весці з наступных крыніц: 1) з твораў беларускіх пісьменнікаў, 2) перыядычных выданняў, 3) кніг навуковага і папулярнага зместу, 4) падручнікаў, 5) слоўнікаў, 6) іншых кніг і выданняў, напісаных часткова або цалкам па-беларуску [3, с. 171], г. зн. да разгляду прымаліся ўсе выданні, у якіх можна было б знайсці беларускае слова.

Прыгадаем, што фарміраванне абагульняльнай картатэкі было запланавана пачынаць з «папярэдняй слоўнікавай працы» [3, с. 172]. Да розных слоўнікаў, улічваючы іх якасць і ахопленую тэрыторыю даследавання, ставіліся розныя патрабаванні. Напрыклад, рэестравы склад слоўнікаў І. Насовіча, П. Шпілеўскага і Федароўскага павінен быў быць поўнаасцю ўключаны ў акадэмічны слоўнік, а рэестр слоўнікаў У. Дабравольскага, Ціхінскага і інш. – часткова, пасля рэдакцыйнага прагляду. З рускіх, польскіх і ўкраінскіх краёвых слоўнікаў, у якіх, безумоўна, фіксаваліся і беларускія словы, раілася выпісваць толькі асобныя лексемы, бо гэтыя слоўнікі ўтрымлівалі вялікі корпус агульнаславянскай лексікі або «агульных слоў» [3, с. 172], якія беларускія мовазнаўцы не хацелі ўключаць у будучы слоўнік.

Адначасова складалася і картатэка з мастацкіх твораў найбольш знакамітых і друкуемых аўтараў. С. Некрашэвіч у сваёй «Інструкцыі» падзяляў усіх пісьменнікаў на тых, якія абапіраюцца на народную мову ў сваёй творчасці, «унікаюць ва ўсе падрабязгі складу сваёй мовы», узбагачаючы як «краёвымі словамі і фразеалёгічнымі зваротамі» [3, с. 166], і тых, якія або «псуюць» літаратурную мову, уносячы «многа чужога, для беларускай мовы неўласцівага» [3, с. 169], або перагрувашчваюць свае творы рэгіяналізмамі, што рабіла іх творы малазразумелымі для большай часткі чытацкай аўдыторыі. Язэп Лёсік падкрэсліваў, што «сапраўдны poeta, сапраўдны пісьменьнік ня можа пісаць сваім мясцовым дыялектам (гутаркай, гаворкай), бо ён хоча, каб яго чыталі ды разумелі найбольш шырокія кругі грамадзянства» [10, с. 194]. Да першай групы аўтараў адносіліся «Я. Купала, Як. Колас, З. Бядуля, М. Багдановіч, А. Гарун, Ф. Багушэвіч, Ц. Гартны, М. Гарэцкі і інш.» [1, с. 66]. Адзначым, што такі падзел аўтараў мастацкіх твораў на дзве групы – лексіка аўтараў першай групы ўносілася поўнаасцю, а другой толькі выбарачна – быў уведзены ў свой час А. Шахматавым.

Паказальны той факт, што руская фундаментальная картатэка пачала стварацца з 1886 г. Толькі намаганнямі Я. Грота і А. Шахматава сталі складацца вялікія картатэкі пісьменнікаў і ўключацца ў рэестр слоўнікаў, такім чынам аб'ядноўваючы «стыхію кніжнасці» (мова мастацкіх твораў, справядства, навукі, багаслоўя) і «стыхію размоўнасці» (размоўная, гутарковая, жаргонная і прафесійная мова) [19, с. 247]. Вялікая картатэка лексем народнай мовы была багата распрацавана толькі У. Далем. Далейшае збіранне і апрацоўка народных матэрыялаў у рускай мове праходзіла вельмі марудна: як зазначае А. Н. Весялоўскі (пры складанні слоўніка Я. Грота) «справа ... патрабавала збірання слоўнікавых дадзеных – падрыхтоўчай працы, якая патрабуе мноства рук і працаўнікоў і матэрыяльных сродкаў, якіх у Аддзялення пакуль няма» [19, с. 209].

Варта заўважыць, што ўсе слоўнікі польскай мовы грунтаваліся на вопыце папярэдніх адна- і двухмоўных, спецыялізаваных лексікаграфічных даведнікаў, амаль цалкам уключаючы змест

раней выдадзеных: аб'ём слоўніка С. Ліндэ складае каля 60 тысяч рэстравых лексем, аб'ём «Віленскага слоўніка» – каля 110 тысяч, а «Варшаўскага» – каля 280 тысяч. Да таго, С. Ліндэ для падмацавання рэстравых слоў цытатамі зрабіў выбарку з твораў больш чым 400 пісьменнікаў [17, с. 72].

Мова газет і іншых перыядычных выданняў практычна не разглядалася ў якасці крыніцы для поўнага слоўніка жывой беларускай мовы, бо артыкулы, нататкі і падобнае пісаліся людзьмі, якія «сваю асвѣту атрымалі не на народнай глебе» [3, с. 169], таму ў іх мове было вельмі шмат не характэрных для беларускай мовы зваротаў, канструкцый, а таксама русізмаў і паланізмаў: як пісаў Я. Лёсік, «наша кніжная мова, мова школьных падручнікаў, популярных народных кніг і асабліва мова штадзѣнных газет, агулам кажучы, мала падобна да сапраўднай жывой беларускай ... мовы ды прыпадобнілася да адзежы з чужога пляча» [10, с. 193].

Крыніцы тэхнічнай мовы. Апошняя крыніца напаўнення будучага акадэмічнага слоўніка жывой беларускай мовы – «тэхнічная мова» – на той час яшчэ была вельмі слаба распрацавана. Некаторыя створаныя за пяць год тэрміналагічныя слоўнікі былі надрукаваны і праходзілі адаптацыю ў штодзѣннай працы, але ж большасць слоўнікаў яшчэ не мела практычнага ўжытку. У сувязі з гэтым С. Некрашэвіч падкрэсліў, што шмат са створанага акажацца «штучным, няпрыгодным, неўласцівым да беларускай мовы» [3, с. 175]. Гэту думку пацвярджаюць, напрыклад, заўвагі А. Смоліча адносна тэрміналагічных сродкаў па геаметрыі і сельскай гаспадарцы [12], Аглядальніка – адносна беларускай навуковай тэрміналогіі па тэорыі літаратурнага мастацтва [17]. Таму «мёртвыя словы» [3, с. 175] раілася не ўносіць у слоўнік жывой мовы. Безумоўна, кампетэнтныя камісіі павінны былі ўключыць частку тэрміналагічнай лексікі ў слоўнік, «каб ён задаволіў і навуковыя і практычныя патрэбы» [3, с. 175]. Але ва ўмовах, калі яшчэ не выкрышталізавалася кола тэрмінаў па кожнай галіне навукі, калі працавала шмат камісій, тэрміналогіі маглі быць прадстаўлены суб'ектыўна, у розных суадносінах як па колькасці, так і па якасці створаных найменняў.

Заўважым, што значны пласт тэрміналагічнай лексікі ўтрымліваецца ў «Віленскім слоўніку» (1861), але дакладна распрацаваных крытэрыяў па ўключэнні тэрмінасістэм у агульны слоўнік не было выпрацавана.

Вывады. Праз адсутнасць уласных напрацовак у галіне складання слоўнікаў беларускія моваведы ў 20-я гады XX ст., натуральна, звярнуліся да лексікаграфічнай практыкі славянскіх калег. У выніку была абрана канцэпцыя ўкладання слоўніка жывой беларускай мовы на народнай аснове, з дакладнымі часавымі (2-я палова XIX – пачатак XX ст.) і прасторавымі (тэрыторыя этнаграфічнай Беларусі) абмежаваннямі.

Для ажыццяўлення такой грандыёзнай задумы ва ўмовах невялікай колькасці спецыялістаў ва ўсе раёны Беларусі была разаслана «Інструкцыя» С. Некрашэвіча, а таксама ў верасні 1925 г. яна была надрукавана ў часопісе «Наш край» з мэтай прыцягнення аматараў да справы збірання слоўнікавых матэрыялаў і кіравання іх працай. На чале былі Камісія па ўкладанні слоўніка жывой беларускай мовы і Слоўнікавая камісія, якія галоўную ўвагу накіравалі на збор, апрацоўку і аналіз слоўных матэрыялаў, што збіраліся непасрэдна ў той час у палявых умовах.

Пры напаўненні акадэмічнага слоўніка беларускай мовы перавага аддавалася матэрыялам народнай мовы, пры гэтым большая частка друкаваных крыніц на народнай мове адхілялася праз вялікі ўплыў на іх рускай або польскай мовы. Адначасова беларусазнаўцы пачалі складаць картатэку лексем з мастацкіх твораў і папярэдніх слоўнікаў; мова перыёдыкі адхілялася поўнасцю. Нядаўна выпрацаваная і яшчэ не ўведзеная ў шырокі ўжытак тэрміналагічная лексіка ўносілася часткова, для задавальнення практычных патрэб грамадства; дакладныя крытэрыі яе фіксацыі не былі ўказаны.

Такім чынам, у 20-я гады XX ст. беларускія мовазнаўцы, не маючы грунтоўнай лексікаграфічнай базы і дастатковага корпуса лексем для ўкладання акадэмічнага слоўніка, выпрацавалі як тэарэтыка-метадалагічныя асновы для далейшай працы, так і атрымалі вельмі значныя за пяць год вынікі сваёй дзейнасці: 2 выдадзеныя краёвыя слоўнікі (Віцебшчыны і Чэрвеньшчыны), 6 амаль падрыхтаваных (Мазыршчыны, Калініншчыны, Аршаншчыны, Магілёўшчыны, Меншчыны і Смаленшчыны), больш за 700 тысяч картак з апрацаваным матэрыялам, Праект слоўніка на першы аркуш літары А.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Праца камісіі для ўкладання слоўніка жывое беларускае мовы БАН // Наш край. – 1930. – № 3. – С. 63–67.
2. Інструкцыя для збірання народнага слоўнікава-тэрміналогічнага матар'ялу ў беларускай мове // Наш край. – 1925. – № 1. – С. 49–53.
3. Некрашэвіч, С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы / С. Некрашэвіч // Польша. – 1925. – № 5. – С. 164–186.
4. Каспяровіч, М. Як сабраць і ўкласці слоўнік мовы свайго раёну / М. Каспяровіч // Наш край. – 1928. – № 1. – С. 32–46.
5. Карскі, Я. Ф. [Рэцэнзія] / Я. Ф. Карскі // Известия по русскому языку и словесности. – Т. II, кн. 2. – Л.: АН СССР, 1929. – С. 745–746. – Рэц. на праект: Праект укладання слоўніка жывой беларускай мовы. – Мн.: БАН, 1929. – 16 с.
6. Байкоў, М. Аб збіранні народнага слоўнікавага матар'ялу ў беларускай мове ў 1927 г. / М. Байкоў // Наш край. – 1927. – № 3. – С. 55–57.
7. Байкоў, М. Ад Камісіі для ўкладання слоўніка жывой беларускай мовы / М. Байкоў // Наш край. – 1926. – № 10–11. – С. 61–62.
8. Байкоў, М. Слоўнікавая праца на мясцох у БССР за тры гады (1925–1928) / М. Байкоў // Наш край. – 1928. – № 12. – С. 47–56.
9. Байкоў, М. Што зроблена ў справе збірання слоўнікавага матар'ялу на мясцох за 1926 год? / М. Байкоў // Наш край. – 1927. – № 1. – С. 36–39.
10. Лёсік, Я. Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы / Я. Лёсік // Польша. – 1924. – № 2. – С. 192–205.
11. Аглядальнік. Некаторыя ўвагі на беларускую літаратурную тэрміналогію / Аглядальнік // Польша. – 1923. – № 7–8. – С. 80–85. – Рэц. на кн.: БНТ. – Вып. 2. – Менск: Інбелкульт, 1923. – 74 с.
12. Смоліч А. [Рэцэнзія] / А. Смоліч // Польша. – 1922. – № 1. – С. 85–86. – Рэц. на кн.: Беларуская навуковая тэрміналогія // Вестник Народного комиссариата просвещения. – № 2. – С. 10.
13. Запрудскі, С. М. Беларуская мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930-я гады / С. М. Запрудскі. – Мінск: БДУ, 2013. – 367 с.
14. Истрина, Е. С. А. А. Шахматов как редактор словаря русского языка / Е. С. Истрина // Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка. – 1946. – Вып. 5, Т. 5. – С. 405–417.
15. Левашов, Е. А. Ленин и словари / Е. А. Левашов, В. П. Петушков. – Ленинград: Наука, 1975. – 109 с.
16. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / В. И. Даль. – М.: Русский язык – Медиа, 2003. – Т. 1: А–З. – 699 с.
17. Piotrowski, T. Zrozumieć leksykografię / T. Piotrowski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. – 244 с.
18. Karaś, H. Polska leksykografia gwarowa / H. Karaś. – Warszawa: Wydano nakładem Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. – 432 s.
19. История русской лексикографии / отв. ред. Ф. П. Сороколетов. – С-Пб.: Наука – Санкт-Петербургская фирма, 2001. – 611 с.

Паступіла ў рэдакцыю 06.04.2015